

Παναγιώτου, Α. 2001. Παμφυλιακή. Στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 315-318. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

© ΚΕΓ & ΙΝΣ

ΠΑΜΦΥΛΙΑΚΗ*

1. Η ΠΑΜΦΥΛΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ

Ορισμένοι μελετητές αναγνωρίζουν στην παμφυλιακή διάλεκτο σημαντικά ισόγλωσσα με την αρκαδική και την κυπριακή, τα οποία τους επιτρέπουν να τη συνεξετάζουν στην ίδια ομάδα διαλέκτων που αποκαλείται στη διεθνή βιβλιογραφία *αχαϊκή*. Εδώ η παμφυλιακή εξετάζεται αυτόνομα, χωρίς βεβαίως να παραγνωρίζονται τα κοινά σημεία με την αρκαδοκυπριακή ή οι διαφορές της (πρβ. Duhoux 1983, 25· Bile, Brixhe & Hodot 1984, 171, με θεωρητική συζήτηση· Brixhe et al. 1985, 265· βλ. και Γ.11).

Η Παμφυλία, ένα πεταλοειδές τμήμα της ασιατικής ηπείρου, βορειοδυτικά της Κύπρου, φαίνεται ότι δέχθηκε, πέρα από αχαϊκά φύλα, και αποίκους από άλλες ελληνόφωνες περιοχές, Δωριείς και Αιολείς. Λόγω της γεωγραφικής της απομόνωσης, η διάλεκτος της περιοχής διατήρησε ένα χαρακτήρα αρκετά αρχαϊκό και ιδιότυπο κατά τους σύγχρονους μελετητές, ίσως και κατά τους αρχαίους. Είναι αναγνωρίσιμα στη διάλεκτο αυτή ορισμένα στοιχεία που οφείλονται στην επίδραση του προελληνικού υποστρώματος.

Η πελοποννησιακή καταγωγή μεγάλου, φαίνεται, μέρους των αποίκων της Παμφυλίας, αλλά και η σχετική γεωγραφική εγγύτητα με την Κύπρο, με την οποία οι σχέσεις (οικονομικές, πολιτιστικές) ήταν κατά περιόδους στενές, εξηγούν τα κοινά γλωσσικά στοιχεία ήδη από την αρχαιότητα.

Ακόμα και κατά την ελληνιστική εποχή, η σχετική απομόνωση της Παμφυλίας βοηθά στην επιβίωση της διαλέκτου (αλλά και του επιχωρίου αλφαβήτου εν μέρει) για μεγαλύτερο διάστημα συγκριτικά με άλλες περιοχές, αν κρίνουμε από

* Οι διαλεκτικοί τύποι της παμφυλιακής τονίζονται συμβατικά, σύμφωνα με τους κανόνες της αττικής διαλέκτου, εκτός φυσικά από τις περιπτώσεις που φωνητικά ή μορφολογικά προβλήματα καθιστούν αβέβαιο το εγχείρημα.

τον μικρό αριθμό επιγραφών στην κοινή μέχρι το τέλος περίπου της 1ης χιλιετίας π.Χ.

2. ΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

- Το τοπικό αλφάβητο (Brixhe 1976, 3-9) διαθέτει ιδιαίτερο γράφημα, το Ψ (βλ. Κείμ. [1]), για την απόδοση του φωνήματος /ts/ αρχικά, και αργότερα για την απόδοση των [ss]/[s]: *ΨΙλΨΨΨΨΨΨ* (Βλουβισβας; μικρασιατικό ανθρωπωνύμιο).
- Για την απόδοση του /w/ το τοπικό αλφάβητο διέθετε δύο, και από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., τρία γράφηματα, τα Η, F και Β (βλ. Κείμ. [1], [2]), τα οποία χρησιμοποιούνταν ακόμα και μετά την υιοθέτηση του ιωνικού αλφαβήτου· κατά τους επόμενους αιώνες (3ο και 2ο π.Χ.) προστέθηκε και το Φ: π.χ. *[Δι]Φονουσίου/αττ. Διονυσίου, Φάρνεις (= Φάρνης), Μουβα, ΨΙλΨΨΨΨΨΨ, φικάτι/δωρ., βοιωτ., θεσσ. Φικάτι 'είκοσι'*.
- Σε επιγραφές της ύστερης ελληνιστικής εποχής ακόμα, το Υ αποδίδει το [u]: *ΔιΦιδόρν, Αφορδισίω*.

3. Η ΓΛΩΣΣΑ

3.1 ΦΩΝΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ

- Η στένωση /e/ > [i] (κυρίως σε περιβάλλον έρρινου), που χαρακτηρίζει την αρκαδοκυπριακή, απαντά επίσης στην παμφυλιακή: *ίν/αττ. έν·* το θεωνύμιο *Άρτεμις* μαρτυρείται από παράγωγα/σύνθετα ανθρωπωνύμια: *Άρτιμίδωρος/αττ. Άρτεμίδωρος* (ονομ. αρσ.), *Άρτιμισία/αττ.-ιον. Άρτεμι-*. Αυτού του είδους η στένωση απαντά συχνά και σε προφωνηεντική θέση, συνοδευόμενη μερικές φορές από ανάπτυξη συνοδίτη φθόγγου/ημιφώνου (βλ. πιο κάτω): *άδριμύνα / Ιον. άνδρεώννα*, αλλά γεν. *Μιάλιτυς (= Μεγάλητος)*.
- Το ίδιο ισχύει και για τη στένωση /o/ > [u] (όχι χωρίς εξαιρέσεις), σποραδικά σε περιβάλλον έρρινου, κυρίως όμως στο (ληκτικό) μόρφημα: *ύ/αττ. ό, ηιαρύ /αττ. ίερόν, Ηοϊκυ/-Σ (= Φοϊκόν)*.
- Διατηρείται η προφορά [u] του /u(:)/ που δηλώνεται με Υ (και ΟΥ): *γουνά/αττ. γυνή/δωρ. γυνά, Ευτόχου/αττ. Ευτόχου, διαφέρυσα/αττ. διαφέρουσα*.

- Στην παμφυλιακή, όπως και στην αρκαδοκυπριακή, αναπτύσσονται και δηλώνονται στη γραφή συνοδίτες φθόγγοι (ημίφωνα), [j] (μετά από i, γράφημα I) και [w] (μετά από u, γραφήματα Β, F, Η), για να αποφευχθεί η χασμωδία: *Πρείαι* (στην κοινή *Περγαίαι*), *Άφορδισίω* (= *Άφροδισίου*), *Πυναμυΐαν* (γεν. ενικού μικρασιατικού ανθρωπωνυμίου), *όρούβω*, *όρουβῶ* (βλ. 3.4).
- Όπως και στην κυπριακή, διατηρείται το /w/ και δηλώνεται στη γραφή έως τις υστερότερες φάσεις της διαλέκτου (βλ. 2): *ΔιΦιδώρα*, *ΐανάζαδρως* (= *Φανάξανδρος*), 2ος αιώνας π.Χ.
- Όπως και στην κυπριακή, στην παμφυλιακή παρατηρείται σίγηση του έρρινου στο εσωτερικό λέξης ή συντάγματος μπροστά από κλειστό σύμφωνο: *ἀτροῦποισι/αττ. ἀνθρώποισι* (δοτ. πληθυντικού), *πέδε* [péde] ‘πέντε’, *ἄδρμιόνια/ων. ἀνδρεών*, αττ. *ἀνδρών*, σὺν *ΔιΦία/αττ. σὺν Δίι, ἰ πόλυ/αττ. ἐν πόλει*. Η σίγηση αυτή αποδίδεται σε απώλεια της κλειστότητας του έρρινου (Brixhe 1976, 66-68). Η ηχηροποίηση του κλειστού προηγήθηκε της σίγησης του έρρινου: *πέδε*, *ἄρχοδες*.
- Το /g/ σε μεσοφωνηεντική θέση τρέπεται σε τριβόμενο· ακολουθως προ και μετά από /e(:)/ (ίσως και μετά από /i(:)/) σιγείται: *Μιάλως*, *Μιάλιτους* (= *Μεγάλης*, *Μεγάλητος*).

3.2 ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

- Όπως και στην αρκαδοκυπριακή, στην παμφυλιακή παρατηρείται στένωση του [o] > [u] στο τέλος μορφήματος, π.χ. στη γενική των πρωτόκλιτων αρσενικών: *Ἀρχέαν*, *Κουΐαν*.
- Κλίση των ουσιαστικών σε -ι (του τύπου *πόλις*): ονομ. εν. -ις, -εις: *Νεόπολις*, *Μεάλεις* (αρσ.)· αιτ. εν. *πόλι/-Σ*, *πόλιν/-Φ*· γεν. εν. -ιγος *Φίλσιμος*, κατά την ελληνιστική περίοδο -εις και αργότερα -ις (< -ιος, βλ. την ανασκόπηση από τον Méndez-Dosuna 1993, 248), *ΝεΦοπόλις* (αρσ.), *ΝεΦοχάρις*· δοτ. εν. *πόλι*· αιτ. πληθ.(;) *θέμιας*.
- Όπως και στην αρκαδοκυπριακή, στην παμφυλιακή παρατηρείται μόρφημα -ναι στα ενεργητικά απαρέμφατα των αθέματων ρημάτων: *ἀφιέναι/αττ. ἀφιέναι*.

- Όπως είναι γνωστό, η εξέλιξη *ti > si, που θεωρούνταν βασικό ισόγλωσσο μεταξύ των ελληνικών διαλέκτων, δεν ήταν ποτέ ολοκληρωτική σε όλα τα γλωσσικά επίπεδα. Στην παμφυλιακή η διατήρηση του -ti απαντά χωρίς εξαίρεση στη μορφολογία: γ' πληθυντικό -nti (προφορά [ˈdi], το οποίο αποδίδεται με -ΔΙ, π.χ. *ἐξάγῳδι/αττ. ἐξάγωσιν*), αριθμητικό *φίκατι* (*Φίκατι/αττ. εἴκοσι*), ενώ π.χ. στα ανθρωπωνύμια σώζονται τύποι σε -si: *Ἀφορδίσιους*, *Φορδισία* (= *Ἀφροδίσιος*, *Ἀφροδισία*).
- Ισόγλωσσο με τις αιολικές διαλέκτους αποτελούν οι δοτικές πληθυντικού -οισι, -αισι, -εσσι: *ἀτρόποισι/αττ. ἀνθρώποις*, *ἀΐταῖσι/αττ. αὐταῖς*, *δικαστέρεσσ[ι]* (< *δικαστήρ/αττ. δικαστής*· για τον σχηματισμό πρβ. κυπρ. *ιάτήρ*, αργολ. *τελεστήρ*, *ἐγδοτήρ/αρκ. ἐσδοτήρ* κλπ.).
- Ισόγλωσσο με τις βορειοδυτικές διαλέκτους αποτελεί ο χρονικός σύνδεσμος *λόκα* (*ὄκα/αττ. ὄτε*), καθώς και οι καταλήξεις -τι και -ντι που προαναφέρθηκαν.
- Η πρόθεση *πρός* έχει τη μορφή *περτί* στην παμφυλιακή: *περτέδῳκε/αττ. προσέδωκε*.

3.3 ΣΥΝΤΑΞΗ

Βασικό ισόγλωσσο της παμφυλιακής με την αρκαδοκυπριακή είναι η σύνταξη προθέσεων με δοτική αντί γενικής για την έκφραση της αφετηρίας, της απομάκρυνσης (λειτουργία αφαιρετικής πτώσης): *ἐξ ἐ[πι]τερίῃᾱ* (= *ἐξ ἐπιτηρίαῖ* 'λόγω της φροντίδας [του]'), ανθρωπωνύμιο *ΔιFίδωρος* (αττ. *Διόδωρος* 'δώρο εκ μέρους του Διός' πρβ. 3.5). Διάφορες ερμηνείες έχουν δοθεί για το φαινόμενο (βλ. Brixhe 1976, 126-127· Luraghi 1984, πρβ. Brixhe et al. 1985, 304, αρ. 88)· είναι πιθανόν ότι στην αρκαδοκυπριακή και την παμφυλιακή μετά από προθέσεις που δηλώνουν κυριολεκτικά ή μεταφορικά «προέλευση» η γενική θεωρήθηκε πλεονασμός και έτσι αντικαταστάθηκε από την τοπική (ήδη ταυτισμένη με τη δοτική), μια μη σημαδεμένη πτώση σε σχέση με τη γενική και την αιτιατική για την έκφραση της από και προς τόπο κίνησης.

3.4 ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Από τις παμφυλιακές «γλώσσες» (βλ. Brixhe 1976, 141-143) παρατίθενται εδώ ορισμένες χαρακτηριστικές:

- *ἀγός. ἡγεμών· ἀπὸ τοῦ ἄγειν τὰ πλήθη καὶ ἡγεῖσθαι αὐτῶν, οἴονεὶ ἀγωγός. Καὶ ἐν Πέρῃ ἰέρεια Ἀρτέμιδος/ἀγός σημαίνει ἡγεμόνας, καὶ παράγεται ἀπὸ τοῦ ἄγειν, διότι ἄγει τα πλήθη καὶ ἡγεῖται αὐτῶν, σαν να λέμε ἀγωγός. Στην Πέρῃ ο ὀρος δηλώνει την ἰέρεια της Ἀρτέμιδος (ΗΣύχιος).*
- *βαβέλιος. Ἐν δὲ ἑτέρῳ τόπῳ λέγει ὁ αὐτὸς Ἡρακλείδης τοὺς Παμφυλίους ἄλλως χαίρειν τῷ β, προτιθέοντας αὐτὸ παντὸς φωνήεντος. Τὸ γοῦν φάος φάβος φασί· καὶ τὸ ἀέλιος βαβέλιος/σε ἄλλο σημεῖο γράφει ὁ προαναφερθεὶς Ἡρακλείδης ὅτι οἱ Παμφύλιοι χρησιμοποιοῦν πολὺ τὸ Β, προφέροντάς το μπροστὰ ἀπὸ κάθε φωνήεν. Το φάος φάβος το λένε· καὶ τὸν ἀέλιον, βαβέλιον (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης). Πρέπει νὰ διορθωθεῖ ὁ τύπος σε ἀβέλιον, βάσει ἄλλης παμφυλιακῆς «γλώσσας», ἢ πρόκειται γιὰ υπερδιόρθωση;*
- *ὀρούβω, ὀρουβῶ. Τὸ ὀρούω ὀρούβω λέγουσι [οἱ Παμφύλιοι], καὶ περισπωμένως δὲ ὀρουβῶ/Τὸ ὀρούω ὡς ὀρούβω ἀπαντᾷ —στὴν Παμφυλία— καὶ ὡς περισπώμενο ὀρουβῶ (Ευστάθιος Θεσσαλονίκης).*

Ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ μιὰ ἀπομονωμένη περιοχὴ στὴν ὁποία ἐγκαταστάθηκαν κατὰ τὶς πηγές καὶ τὶς ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐλληνικὰ φύλα, ἡ Παμφυλία διαμόρφωσε καὶ κράτησε γιὰ μιὰ χιλιετία τουλάχιστον τὴ διαλεκτικὴ τῆς ἰδιομορφία. Ὅπως γινόταν ὡς τὸν αἰῶνα μας, τουλάχιστον μέχρι τὴν ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν τοῦ 1922/3, ἡ Παμφυλία εἶχε στενές ἐμπορικὲς καὶ γλωσσικὲς ἐπαφές με τὴν Κύπρο. Αὐτὴ ἡ σχετικὴ γεωγραφικὴ ἐγγύτητα, καθὼς μάλιστα λόγω τῆς γεωμορφολογίας τῆς ἡ Παμφυλία μόνον ἀπὸ τὴ θάλασσα ἦταν σχετικὰ εὐκόλα προσιτὴ, ἐπέδρασε καθοριστικὰ, ἀλλὰ προφανῶς ὄχι ἀποκλειστικὰ, στὴ διαμόρφωση τῆς διαλεκτικῆς τῆς φυσιογνωμίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

3.5 ΑΝΘΡΩΠΩΝΥΜΙΑ

Οἱ γλωσσικὲς ὁμοιότητες ποὺ ἐπισημάνθηκαν ἀνάμεσα στὴν παμφυλιακὴ καὶ τὴν κυπριακὴ ἰδιαίτερα, θὰ μπορούσαν νὰ ἐπεκταθοῦν σὲ ἓνα σημαντικό γιὰ τὴ συντηρητικότητά του τομέα, τὴν ἀνθρωπωνυμία. Γιὰ παράδειγμα, ἡ παμφυλιακὴ ἔχει ἐπίσης ἀνθρωπωνύμια τῆς κατηγορίας τῶν «αντικειμενικῶν συνθέτων» τύπου *ΔιF(ε)ίδωρος* (με ὀρθογραφικὲς παραλλαγές) ‘δῶρο ἐκ μέρους τοῦ Διός’ (πρβ. κυπρ.

ΔιΦείθεμις, ΔιΦείφιλος: βλ. Γ.4), με πρώτο συνθετικό έναν παλαιό (μαρτυρείται στη μυκηναϊκή) τύπο δοτικής σε *-ει*, αναμφισβήτητα αρχαϊκό στοιχείο στην ανθρωπωνυμία της περιοχής.

Η παμφυλιακή έχει, όπως και η κυπριακή (βλ. Γ.4), μια σειρά ενδιαφερόντων ανθρωπωνυμίων που παράγονται από το επίθετο *έσθλός* > *έσλός*: κυπρ. *Έσλαγόρας, Έσλόθεμις, Έσλόφαντος*. Και στις δύο διαλέκτους το σύμπλεγμα *-sl-*, λόγω οπισθοχωρητικής αφομοίωσης προφανώς, εξελίσσεται σε *-ll-*: κυπρ. *ΈλλόΦοικος*, παμφ. *Έλλόθεμις, Έλλάφιλος*.

Για μια περιγραφή των επιχώριων και ελληνικών κυρίων ονομάτων στις ελληνικές επιγραφές της περιοχής βλ. Brixhe 1999.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

[1] Ενεπίγραφη βάση (:) με ανάθημα σε επιχώριο αλφάβητο και διάλεκτο.

Πέργη Παμφυλίας. Μάλλον δεύτερο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.

Brixhe & Hodot 1988, 222-234, αρ. 225, πιν. xxxvi.2-4, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

ΪανάΨαι Πρείαι Κλεμύτας ΛΦαραμυ ΙασιρΦότας

άνέθεκε : έπίστασι.

Στην Άνασσα της Πέργης ο Κλεμύτας, ο γιος του ΛΦαράμου, ο *ΦασιρΦότας*, ανέθεσε;;

Στ. 1: *ΙασιρΦότας*: εθνικό ή επαγγελματικό; Πρβ. Brixhe 1991, 15-16.

Στ. 2: Η συντακτική θέση και η σημασία της τελευταίας λέξης παραμένουν προβληματικές.

[2] Επιτύμβια στήλη με τα ονόματα ενός ζευγαριού σε επιχώριο αλφάβητο και διάλεκτο.

Άσπενδος Παμφυλίας. 2ος αιώνας π.Χ. Brixhe 1991, 20-21, αρ. 231, πιν. II, 2-3. Πρβ. Brixhe & Panayotou 1992, αρ. 526.

ΣιλλυΪας

ΠναμυΪαν

Άρτιμιδόρα

γυνά ΣβαλυΪαν

ΣίλλυΦας, γιος του ΠυναμυΦα· Αρτιμιδώρα, σύζυγος του ΣβαλυΦα.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- BILE, M., C. BRIXHE & R. HODOT. 1984. Les dialectes grecs, ces inconnus. *BSL* 79 (1): 155-203.
- BRIXHE, C. 1976. *Le Dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*. Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul 26. Παρίσι: Maisonneuve.
- . 1991. Corpus des inscriptions dialectales de Pamphylie. Supplément III. Στο *Hellènika Symmikta. Histoire, archéologie, épigraphie*, επιμ. P. Goukowsky & C. Brixhe, 15-27. Nancy: Presses Universitaires de Nancy.
- . 1996. Corpus des inscriptions dialectales de Pamphylie. Supplément IV. *Kadmos* 35:72-86.
- . 1999. Réflexion sur l'onomastique personnelle d'une vieille terre coloniale: La Pamphylie. Στο *Des dialectes grecs aux Lois de Gortyne*, επιμ. C. Dobias-Lalou, 33-46. Nancy: A.D.R.A. · Παρίσι: De Boccard.
- BRIXHE, C. ET AL. 1985. Dialectologie grecque. *REG* 98:260-314. Βιβλιογραφία και κριτική ανασκόπηση μελετών που αφορούν στις διαλέκτους· εδώ ενδιαφέρουν κυρίως οι αρ. 5, 87-88 και 136-143.
- BRIXHE, C. & R. HODOT. 1988. *L'Asie Mineure du Nord au Sud. Inscriptions inédites*. Nancy: Presses Universitaires de Nancy.
- BRIXHE, C. & A. PANAYOTOU. 1992. Bulletin épigraphique - Asie Mineure. *REG* 105:495-527.
- BRIXHE, C. & R. TEKOĞLU. 2000. Corpus des inscriptions dialectales de Pamphylie. Supplement 5. *Kadmos* 39:1-56.
- DUHOUX, Y. 1983. *Introduction aux dialectes grecs anciens. Problèmes et méthodes, recueil de textes traduits*. Série pédagogique de l'Institut de Linguistique de Louvain 12. Louvain: Peeters.
- LURAGHI, S. 1984. Sul sistema preposizionale arcado-cipriota. *Aevum* 58:13-19.
- MÉNDEZ-DOSUNA, J. 1993. El cambio de <e> en <i> ante vocal en los dialectos griegos : ¿una cuestión zanjada? Στο *Dialectologia Graeca. Actas del II Coloquio Internacional de Dialectologia Griega* (Miraflores de la Sierra, Μαδρίτη, 19-21

Ιουνίου 1991), επιμ. E. Crespo, J. L. García Ramón & A. Striano, 237-59.
Μαδρίτη: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid.